

Slesvig – et skoleeksempel

Grænseregioner og mindretal er stærkt politisk aktuelle

Anne Knudsen

Fortid og Nutid juni 1994, hefte 2, s. 173–180.

Det 20. århundredes ordning af mindretalsproblemerne i Nord- og Syd-slesvig fremhæves som en model til efterfølgelse for det øvrige Europa. Den hjemlige litteratur om spørgsmålet har imidlertid svært ved at nå ud over en indforstået, sønderjysk tradition. På grundlag af en række nyere udgivelser anstiller Anne Knudsen her nogle overvejelser over det slesvigske nationalitetsspørgsmål som et typisk eksempel på minoritetsproblemer.

Anne Knudsen, f. 1948, dr. phil., lektor i antropologi ved Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Odense Universitet.

Danskere født efter 1945 er gennemgående dybt uvidende om nationale mindretal og de vitterlige problemer, der findes omkring grænseregioner. Uvidenheden er så meget desto mere beklagelig, som en betydelig del af Europas aktuelle problemer har med denne type spørgsmål at gøre. Uvidenheden er upraktisk, fordi den gør det vanskeligt for os at forholde os fornuftigt til mindretalsproblemer andre steder. Danskerne er tilbøjelige til enten at slå dem hen som nationalistisk nonsens – eller at falde for den første den bedste propaganda om, at forskellige nationaliteter »naturligvis« ikke kan leve på det samme territorium. Vores uvidenhed er så meget desto mere mærkværdig, som det dansk-tyske grænsespørgsmål og løsningsmodellerne i Slesvig i europæisk kontekst citeres som en slags forbillede, navnlig i forbindelse med de nye demokratier i det østlige Europa. Det bliver påpeget, at Slesvig-grænsen åbenbart er vellykket, eftersom den er den eneste af alle Versailles-fredens grænsedragninger, som ingen stat siden har forsøgt at flytte.

Måske er det netop, fordi proble-

merne i Slesvig i det store og hele har fundet fredelige løsninger, at vi ingenting ved om dem. Men det er også, fordi vi i de seneste 30 år ganske enkelt ikke har villet høre om sagen.

Hvis man som jeg har solgt Dybbøl-mærker i Nordsjælland i midten af 1960'erne, ved man, hvor uinteresseret gennemsnitsdanskere var i grænsespørgsmålet under højkonjunkturen. Det var kun de gammeldags konservative, der tog vel imod de udkommanderede elever fra privatskolen på Dybbøldagen. Den almindelige holdning var, at det var noget antikveret pjat og dybt uvedkommende. Vi børn så nogenlunde ligesådan på sagen. På skolens ekskursion til Sydslesvig oplevede vi det danske mindretals professionelle talsmænd som fanatikere med vilde øjne. Duborgskolen lugtede akkurat som andre skoler og virkede desuden skummel, og hvem gad svinge med Dannebrog *anyway*? Vi oplevede det som noget i stil med den evindelige snak om en fjern krig – Anden Verdenskrig – som vore fædre og onkler fortabte sig i sidst på aftenen. Det var i dén grad fortid. Det har det været siden.

Fra region til grænse

Her i 1990'ernes Europa, hvor der igen udkæmpes blodige krige om territorier med nationale mindretal, var det nok værd at rekapitulere, hvad problemet består i, hvilke løsningsmodeller, vi kender, og hvilke vanskeligheder, der er for deres gennemførelse. Slesvig kan betragtes som et eksempel på, at de »etniske« myrderier aldeles ikke er uundgåelige, selv om folk har stærke følelser omkring nationalitet. Eksperimentet Slesvig er stort set lykkedes, selv om både det tyske mindretal nord for grænsen og det danske mindretal i syd lejlighedsvis stadig giver udtryk for utilfredshed på visse punkter.

Der findes heldigvis en omfattende historisk forskning i slesvigske anliggender, hvor man kan orientere sig. Hvis man er ihærdig nok. Det er helt karakteristisk, at værkerne udkommer i det område, de beskriver, og ikke på hovedstadsforlag. Med få undtagelser¹ er hele diskussionen så åbenlyst beregnet på et allerede informeret fagmiljø,² at man kvier sig ved at låne bøgerne ud til ikke-historikere, endsige anbefale dem til den videbegærlige ungdom. I hvert fald uden for Sønderjylland. Det er skade, eftersom viden om sagen netop burde udbredes til dem, der *ikke* ved noget om den, men som i øjeblikket er mere interesserede, end tilfældet længe har været, fordi mindretalsproblemer er blevet dagsaktuelt stof i Europa.

I det følgende vil jeg trække de principielle forhold frem af det store materiale, der forekommer mig at være mest egnede til belysning af nutidens problemstillinger i tilsvarende sager. De nationale mindretals problemer er mangelunde. Det første og største hedder nationalstaten. Først i det øjeblik, lokale områder skal vælge hvilket fjerntliggende nationalt center, de vil opsluges af, opstår de konflikter om kultur, sprog og nationalt defineret militært tilhørsforhold, som splitter lokalbefolk-

ninger og gør livet besværligt for mindretal.

Slesvig er et sjældent godt eksempel på dette forhold, eftersom området havde selvstændig statsretslig status i mange århundreder og netop ikke var administrativt integreret i kongeriget på samme måde som Fyn eller Djursland. Først med nationalromantikken og den gennemgribende nationalisering af Europa i midten af forrige århundrede blev det et ulideligt problem i den politiske logik, at der var grader og nuancer i tilhørsforholdet. De nationale bevægelser havde over hele Europa forbindelse med demokratisering og øget social bevidsthed. Det er karakteristisk for blade som *Dannevirke* (fra 1838) og *Apenrader Wochenblatt* (fra 1840 på dansk), at de *agiterede for en styrkelse af det danske sprogs stilling og tog samtidig bondestandens økonomiske og sociale problemer op til velvillig behandling*.³ I samtiden var det svært at skelne mellem demokratisering og nationalisering, og deraf kom ikke så få af Slesvigs problemer. De nationalliberales planer i 1840'erne om at indlemme Slesvig under den kommende, demokratiske grundlov og lade Holsten sejle sin egen sø vakte forståelig uro i hertugdømmerne, hvor mange slog på, at de var selvstændige, sammenhørende stater.

Men områder af den størrelse og med den beliggenhed kunne vanskeligt hævde selvstændighed i denne periode, og med Danmarks militære nederlag i 1864 blev hertugdømmerne da indlemmet i Preussen. Indtil det tyske nederlag i 1918 var Slesvig således præget af et dansk mindretalsproblem. Denne tid er blevet en næsten mytisk epoke, hvor vandene skiltes i Slesvig, og den sønderjyske danskhed fik sin form og sine referencer til Danmark som fædreland. Og hvor danskerne i almindelighed fik deres billede af sig selv som sagesløse ofre, der måtte træde forsigtigt i en verden af stormagter.

Rimelige uretfærdigheder

Med krigsafslutningen i 1918 blev grænserevisioner aktuelle, således også mellem Danmark og Tyskland. Den demokratiske fastlæggelse af Slesviggrænsen er velkendt og formentlig så eksemplarisk, som det kan opnås i virkelighedens verden.⁴ Vanskelighederne er mange ved denne type afstemninger. Opdelingen i afstemningszoner gjorde det umuligt for det overvejende tysksindede Sydslesvig at majorisere Nordslesvig. Bopælskriterier og fødestedskriterier for stemmeberettigelse virkede i hver sin retning. At Tønder blev lagt i zone 1 og dermed blev dansk (trods indbyggernes indstilling), og at Flensborg kom i zone 2 og derfor blev tysk (i overensstemmelse med flertallets ønsker) var formentlig de mest diskutabile delresultater. Slutresultatet af al denne rimelighed var imidlertid en hel række problemer, hvoraf mange var næsten uløselige. Uanset, hvordan man lægger en national grænse gennem sådan en region, har man nationale mindretal på begge sider.

Deres problemer spejler typisk den nationale indretning. De handler om sprog, historie, militærtjeneste. Hvis mindretallet taler nabolandets sprog, underviser det nationale skolevæsen ikke i deres sprog. De nationale nyhedsmedier udfolder sig ikke på deres sprog. Præsten prædiker ikke på deres sprog. I Slesvig kompliceres sagen, fordi mange tysksindede faktisk var dansksprogede, og mange dansksindede tysksprogede. Tilsvarende forhold kendes fra andre grænseregioner, og det sætter fokus på holdninger. Historiebøgerne fremstiller i reglen det naboland, mindretallene identificerer sig med, som arvefjenden. Deres markeringer af nationalt tilhørsforhold sammenholdes med dette fjendebillede, og de mistænkes for at arbejde for denne fjende. De har værnepligt til en hær, der blandt andet er vendt mod nabonationen, *deres* nation.

Det er altsammen temmelig ubehageligt for identitetsfølelsen og for det lokale, sociale liv.

Noget af det geniale ved Slesvig-løsningen var ud fra denne synsvinkel, at mindretallene på de to sider af grænsen var nogenlunde lige store og således burde kunne tjene til en afbalanceret mindretalspolitik på begge sider.

Suveræniteten som traktatforhindring

Men sådan var det ikke. Endnu en side ved nationalstaterne skulle vise sig at besværliggøre livet for mindretallene. Suveræniteten. Danmark ønskede ikke at indgå en tosidet traktat med Tyskland om mindretalsbeskyttelse, fordi det ville være ensbetydende med at give en fremmed stat indflydelse på indre danske forhold. Det ville være suverænitetsafgivelse.⁵ Alternativt kunne man lave en konstruktion om generel mindretalsbeskyttelse med internationale garantier, omfattet af Folkeforbundspagten. Men det var vestmagterne ikke interesserede i, formentlig dels fordi det kunne vendes mod dem selv – dels fordi de nødtigt ville pantsætte sig militært til fremtidige konflikter, især langs Tysklands østgrænse og generelt i det østlige Europa. Som man ser, er dagens problemer desangående ikke nye.

I Slesvig blev resultatet, at Danmark straks lod det tyske mindretals undervisningsmæssige og religiøse selvstyre indgå under den almindelige danske lovgivning om friskoler og frikirker. Denne løsning var både enkel og funktionsdygtig, og den tjente flere formål. Dels kunne den imødekomme mindretallets behov med lynets hast efter overdragelsen af Nordslesvig, netop fordi administrationsstrukturen allerede fandtes. Dels krævede den ikke særlige love og særlige bureaukratier, som eventuelt ville kunne afskaffes under andre politiske stemninger. Lovgiv-

ningen ville ikke kunne ændres uden at berøre også andre danskeres rettigheder.⁶ Den stillede altså mindretallet under en slags strukturel beskyttelse af det nationale flertal. Og endelig var det en løsning, som på én gang undgik at udfordre Tyskland (en eventualitet, man var vænnet grundigt af med siden 1864) og gav det danske mindretal i Sydslesvig gode moralske kort på hænderne ved at spille på Tysklands internationale omdømme i stedet for på anbringender fra den lille nabostat.

Men skønt moralske kort i princippet var udmærkede over for Weimarrepublikken, som var ivrig efter anseelse, så var vejen lang fra den udenrigspolitisk begrundede moral og ned gennem det gamle, preussiske bureaukrati. Hvis Auswärtiges Amt havde stået for skolepolitikken i Sydslesvig, havde meget været nemmere.⁷ Som det var, blev der tale om en uendelig række tovtrækkerier om de dansksprogedes skolegang, navnlig i grundskolen. I virkeligheden var det kun Flensborg, som klarede at have en kontinuerlig dansk undervisning i mellemkrigstiden.

Mistanken om havesyge

Det er et gennemgående træk i de behandlinger af det slesvigske spørgsmål, som jeg har haft i hænderne, at de forholder sig til en anklage om lave, materielle motiver i spørgsmålet om national tilhørsforhold i området. Der ofres megen plads på at sandsynliggøre, at mad og klæder kun spillede en underordnet rolle i denne sammenhæng, og man aner bag de nøgterne fremstillinger den hadefulde propaganda, der f.eks. kan beskues i materialet fra 1919–1920 på museet på Sønderborg Slot.⁸ Motivet genkendes umiddelbart i nutidens nationale spørgsmål, f.eks. i forhold til Slovenien, Kroatien og Catalonien og blandt Tysklands naboer mod øst. Det fremstilles overalt som mislie-

bigt, at mennesker foretrækker at leve i fremmedgjort velstand frem for at lide nød sammen med landsmænd.

Som sagen foreligger belyst for Slesvig, lader det – som i øvrigt i reglen – til, at man må anskue spørgsmålet i en større sammenhæng. Der er sikkert ikke mange, som vil skifte sprog og nationalitet udelukkende for at få mad i munden. På den anden side er det et både legitimt og udbredt krav fra befolkningerne, at den stat, der regerer dem, ikke gør det umuligt for dem at overleve. Klarest ser man dette komplekse overlevelsesmotiv i begrundelserne for indmeldelse i Flensborgs danske Forening og håbet om en grænserevision i 1945.⁹ *Es ist der einzige Weg aus dem deutschen Chaos herauszukommen*, skriver én. *Weil ich die schönste Zeit meines Lebens in Dänemark verbrachte und die deutsche Wehrmacht mir zum Halse heraushing*.¹⁰ Som Noack korrekt beskriver det, var sydslesvigerne på en måde flygtninge, der var i den særlige situation, at de kunne tage deres hjemegn med sig til nabolandet.¹¹

Men også under den store nød i 1930'ernes arbejdsløshedsperiode kunne de danske foreninger notere fremgang. Igen har Noack utvivlsomt ret, når han mener, det skyldtes svigtende tillid til det tyske samfunds fremtid i al almindelighed, snarere end en øjeblikkelig trang til dansk fødevarerhjælp, hvad nyindmeldte da heller ikke fik.

Men de problemer, som kunne løses med en fødevarerpakke, var i virkeligheden de mindste af de økonomiske vanskeligheder, grænsedragningen forårsagede. Sproglige nationale mindretal er udlændinge, dér hvor deres sprog er nationalsproget. De skal formelt emigrere for at få arbejde dér. Hvor de har statsborgerskab, er arbejdsmarkedet måske ikke interesseret i mennesker med deres sprogfærdigheder. Og grænseregionen er som helhed dårligt hjulpet ved at være økonomisk afskåret

fra det ene af sine to naboer med toldskrænker og importbegrænsninger – eller i det mindste med valutabesværligheder og bjerge af papirer.

Mindretallene på begge sider af grænsen led sammen med flertallet under den afskæring af deres markeder for både varer, tjenesteydelser og arbejdskraft, som grænsen betød. Danske i Sydslesvig bekymrede sig over, om deres børns skolegang ville give dem karrieremuligheder. Til dét fordredes der gode tyskkundskaber. Og mindretallet i Nordslesvig krævede efter det danske landbrugs katastrofeår 1931–1932 økonomisk *Anschluss* til de tyske markeder.¹² I den forbindelse erindre man sig stemmetallene i Sønderjyllands Amt ved folkeafstemningerne om Maastricht-traktaten. Grænseregionen har mest besvær ud af toldmure lige uden for gadedøren.

Endelig anføres det overalt, at i perioder, hvor de økonomiske muligheder åbner sig for grænseregionens folk, assimileres et stort antal til den nation, hvor mulighederne findes. »Bedstefar er dansker/tysker, men jeg har en virksomhed/et arbejde og tænker ikke meget over det nationale«. Når alt kommer til alt, lever mennesket ikke af nationale paroler alene, og de oppiskede nationale stemninger blandt flertal såvel som mindretal i de europæiske stater falder systematisk sammen med økonomisk vanskelige tider. Det er ikke tilfældigt, at det var svært at sælge Dybbølmarker i de rige 1960'ere.

Nation, højre og venstre

De nationale ideologier, som findes i nationale mindretal, har samme principielle problemer som andre nationalismer. De bestrider samfundets interne konfliktgods. De hviler på den antagelse, at nationalt tilhørsforhold er vigtigere end andre sociale og politiske forhold, og at rige og fattige, gårdejere og

daglejere, aktionærer og arbejdere, bønder og borgere grundlæggende har samme mål her i verden – det nationale. De nationale ideologier er endda tilbøjelige til at bekæmpe interessekonflikt med ostrakisme. I det slesvigske område i mellemkrigstiden ser man imidlertid en systematik, som er ganske interessant i denne forbindelse. Både nord og syd for grænsen af 1920 stemte arbejderne på socialdemokraterne i det land, hvor de var statsborgere, snarere end på de mindretalsnationale partier. Både i nord og syd var mindretalspartierne domineret af bedrestillede – i nord af gårdejere, i syd af byborgere – og i begge var talsmændene ofte akademisk uddannede. Jeg skal ikke her gå ind på de detaljerede kortlægninger¹³ af bestemte personers holdninger, udviklinger og udsagn, som i vidt omfang præger de foreliggende skildringer af mindretallenes sammenslutninger, siden mit ærinde er at finde systematik, ikke specificitet. Men det er påfaldende – og karakteristisk også for nutidens tilsvarende områder – at redaktørerne for mindretallenes blade fylder så meget. Det nationale kampplads var og er offentligheden og medierne. Foredragsforeninger, aviser, pamfletter og bøger spiller hovedrollen, når danskheden og tyskheden skal bevares og forsvares. Formentlig skal de hadske udfald mod dem, der angiveligt skifter nationalitet for at få mad, ses i lyset af netop dette forhold. Det nationale burde være hævet over virkeligheden, og det var de fattige ikke. I Sydslesvig var dette så meget desto mere alarmerende, som hovedparten af de dansksprogede f.eks. i Flensborg faktisk tilhørte arbejderklassen og boede i arbejderforstaden Hareslev. Hvis de mistede deres job på grund af deres danske sindelag, meldte de måske deres børn ud af de danske skoler.

I nord stillede problemet sig på en helt særlig måde, da nazisterne tog magten i Tyskland. NSDAP appellerede

til netop de grupper, som mindretalsorganisationerne var dårligst til at imødekomme: de unge fattige.¹⁴ Skønt man kæmpede drabeligt imod og endda anmodede f.eks. Goebbels om at holde fingrene fra Nordslesvig, var det ikke muligt for de gamle tysknationales forening at holde stand. I nationalsocialismen fandt de utilfredse en ideologi, som på én gang lovede social udligning og national selvbevidsthed. Det passede som fod i hose til behovet.

Nationalracisme

Det peger på det sidste af de dagsaktuelle problemer, der her skal opridses: Mindretalskravenes problematiske forhold til demokratiet. Slesvigs deling var blevet gennemført på demokratisk vis. Men ud over den almindeligt udbredte utilfredshed med mindretallenes forhold, som var begrundet i den virkelige verden – sproget, økonomien, vedligeholdelsen af den kulturelle identitet – var der dem, som havde anderledes vidtrækkende ambitioner. Grænserevisionen spøjte blandt mindretallene, længe efter at de nationalstater, hvortil de hver især bekendte sig politisk, havde accepteret grænsedragningen af 1920.

Eftersom grænsen faktisk i det store og hele var blevet fastlagt ud fra indbyggernes meningstilkendegivelse, måtte grænserevisionisterne forholde sig til noget andet end menneskers manifesterede politiske stillingtagen. I 1930'erne var et antidemokratisk idiom, der kunne tjene dette formål, almindeligt udbredt i Europa. Racetænkningen. Skønt det nu om stunder er sædvanligt, at man især placerer periodens racistiske, politiske ideologi i Tyskland, så er det kun korrekt, for så vidt angår den mere rabiate antisemitisme – og navnlig *den endelige løsning*

på dette »problem«. Racisme var en ganske almindeligt udbredt forestilling i 1930'ernes europæiske, politiske univers. Man sagde »race« med samme gode samvittighed som den, hvormed man i dag siger »kultur« – og med nogenlunde samme betydning. Det var højest, når racetænkningen eksplicit bestred menneskers bevidste politiske stillingtagen, der blev gjort indvendinger imod den.

Derfor kan det ikke undre, at det slesvigske spørgsmål gav anledning til ikke så få udtalelser af klart racistisk karakter. Tydeligst formentlig hos den unge Claus Eskildsen, hvis *Dansk Grænse-lære* (1936) simpelthen udgør et racistisk programskrift om danskheden syd for grænsen.¹⁵ Inden for en lang række områder demonstrerer Eskildsen, at sydslesvigerne ikke har kontakt med deres egen »virkelige« identitet, hvis de tror sig tyske. Byggeskik, madvaner, dagligliv og så subtile forhold som fornemmelsen for verdenshjørnerne fremstår hos Eskildsen som uomstødelige beviser på den danske »folkesjæl«. Samtiden havde svært ved at modargumentere, siden grundforestillingen var almindeligt udbredt. Billeder og andre ikke-sproglige symboler spillede en fremtrædende rolle i de nationale forestillingsverdener.¹⁶ Eskildsen var slet ikke den eneste i Slesvig-området, som *fandt sig dårligt tilrette med, at masserne for alvor havde holdt deres indtog på arenaen*.¹⁷ *Demokratiet lå ikke* [den danske leder] *Ernst Christiansen stærkt på sinde*.¹⁸ Tilsvarende var den tyske leder pastor Schmidt *enig i* [nazismens] *opfattelse af forholdet mellem »Führer und Gefolgschaft«*.¹⁹ Tanken om, at man måtte »vække« de sande, slumrende lag af nationalitet, som formodedes at befinde sig under meningsdannelsens – og undertiden det »forkerte« dagligsprogs – fernis, var i det hele taget den logiske forudsætning for ambitionerne om at flytte grænsen – i den ene eller den an-

den retning. Det var også en ganske udbredt forestilling i samtidens majoritetsnationale, politiske univers, i Danmark såvel som i Tyskland.²⁰ Uanset, hvad folk selv monne mene, bestemmer deres »etniske«²¹ tilhørsforhold i nationalracisternes øjne deres politiske mål. Og *bør* ydermere bestemme det.

Mens disse »etnopolitiske« forestillinger ikke har været gangbare i vesteuropæisk politisk debat i de seneste 30 år, lader de sig i dag umiddelbart genkende i et antal konflikter i og imellem de nye, europæiske demokratier. Som platform for autoritær politisk ledelse er de uovertrufne, fordi lederne *per definition* ikke behøver at tage hensyn til, hvordan de »forvildede« befolkninger selv anskuer forholdene.

Vedkommende og uvedkommende

Det er påfaldende, både i Slesvig og i tilsvarende områder i andre hjørner af Europa, at regionerne i fredstid og i økonomiske opgangstider udmærket er i stand til at finde en *modus vivendi* med deres blandede sprog og kulturtræk. »Platdansk« [sønderjysk] og plattysk, rigsdansk og rigstysk er glimrende i stand til at fordele sig over landkortet, erhvervene og det sociale liv efter øjeblikkelige eller traditionelle prioriteringer. Deres geografiske placering gør i virkeligheden denne blanding til det eneste fornuftige.

Grænseregionernes befolkninger er placeret som niche-udnytttere, som mellemled, som formidlere mellem den ene og den anden økonomiske og kulturelle sfære. De er i og for sig nødvendige, for at de omgivende områder kan fungere. Først de nationale centres krav om ublandet kultur gør grænseregionernes særlige kompetencer kriminelle og placerer befolkningerne i umulige valgsituationer. Ikke alene beder nationalstaterne deres grænseboere om at spo-

lere den niche, som gør deres tilværelse mulig. Ofte kræver de også, at grænsebefolkningerne fysisk skal flytte sig til den side af grænsen, som »passer« med deres (i øjeblikket) foretrukne kulturelle identifikation. Og som for at føje spot til skade indkalder man grænseregionernes folk til centrenes armeer, til forsvar for eller udbredelse af den politiske orden, som har skabt deres problemer. Det er interessant at se, hvor enslydende klagerne er fra den ene ende af Europa til den anden efter Den store Krig i 1918. Da klagede overlevende mindretalsmedlemmer med nøjagtig samme ordvalg på Corsica og i Slesvig over, at de havde *måttet føre krig for en sag, som ikke vedkom dem*.²² Hvor meget man end mobiliserer for dansk og tysk, er både nord- og sydslesvigerne nok mest – slesvigere. Man forstår godt, at de i dag for flertallets vedkommende er interesseret i at åbne Europas grænser.

Noter:

1. F.eks. Inge Adriansen: *Fædrelandet, folkeminderne og modersmålet. Brug af folkeminder og folkesprog i nationale identitetsprocesser – især belyst ud fra striden mellem dansk og tysk i Sønderjylland*. Amtsmuseumsrådet for Sønderjylland, Sønderborg 1990; Inge Adriansen og Immo Doege: *Dansk eller tysk? Billeder af national selvforståelse i 1920*, Historisk Samfund for Sønderjylland 1992.
2. Det drejer sig i denne sammenhæng navnlig om to disputatser (Johan Peter Noack: *Det danske mindretal i Sydslesvig 1920–1945* 1–2. Institut for Grænseregionsforskning 1989; og Henrik Becker-Christensen: *Det tyske mindretal i Nordslesvig 1920–1932* 1–2. Institut for Grænseregionsforskning 1990) og to licentiatafhandlinger (Hans Schultz Hansen: *Danskheden i Sydslesvig 1840–1918 som folkelig og national bevægelse*. Studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg 1990; og Inge Adriansen 1990 (se note 1)), foruden Johan Peter Noack: *Det sydslesvigske grænsespørgsmål*

- 1945–1947 1–2. Institut for Grænseregionsforskning 1991; og Henrik Becker-Christensen: *Dansk mindretalspolitik i Nordslesvig*. Institut for grænseregionsforskning 1984.
3. Schultz Hansen 1990 (se note 2), s. 26.
 4. Noack 1989, 1; Becker-Christensen 1990, 1 (se note 2).
 5. Noack 1989, 1 (se note 2), s. 65.
 6. Det forhindrede dog ikke loven af 15. juli 1945, som fratog det tyske mindretal den kommunale skoleordning. Henrik Fangel: *Sønderjysk Skoleforening gennem 50 år. 1942–1992*. Bredebro 1992, s. 50–51.
 7. Noack 1989, 1 (se note 2), s. 226–227.
 8. Se Adriansen 1990 og Adriansen og Doege 1992 (se note 1).
 9. Noack 1991, 1 (se note 2), s. 220–223.
 10. *Det er den eneste måde at komme ud af det tyske kaos. Fordi jeg tilbragte den dejligste tid i mit liv i Danmark, og den tyske hær hænger mig ud af halsen.*
 11. Noack 1991, 1 (se note 2), s. 217.
 12. Becker-Christensen 1990, 2 (se note 2), s. 284–287.
 13. Jeg vil i denne forbindelse ikke undlade at påpege, at den planlagte revision af loven om ophavsret, der vil båndlægge breve og notater i privatarkiver på linie med andre værker, vil vanskeliggøre – hvis ikke fuldkommen umuliggøre – denne type historieskrivning, hvad angår nylige perioder.
 14. Becker-Christensen 1990, 2 (se note 2), s. 301–304.
 15. Torben A. Vestergaard: *Blod og sindelag, Stofskifte, Tidsskrift for Antropologi* 13, 1984, Tema: Danmark.
 16. Inge Adriansen: *Danmarksbilleder. Midtvejsrapport fra et forskningsprojekt om nationale symboler, Nordslesvigske Museer. Årbog for museerne i Sønderjyllands Amt* 18, 1992.
 17. Noack 1989, 2 (se note 2), s. 463.
 18. Sst.
 19. Becker-Christensen 1990, 2 (se note 2), s. 301.
 20. Henrik S. Nissen: *Folkelighed og frihed 1933. Grundtvigianernes reaktion på modernisering, krise og nazisme*, Ole Feldbæk, red.: *Dansk Identitetshistorie* 3, s. 587–673.
 21. Betegnelsen er en anakronisme i sammenhængen. Perioden talte netop om »race«, ikke om »etnicitet«, et ord der først kom i politisk brug i 1970'erne. Indholdet er imidlertid det samme.
 22. Sammenlign Noack 1991, 2 (se note 2), s. 221 og Anne Knudsen: *Mikronationalismens dannelseshistorie*, Anders Linde-Laursen og Jan-Olof Nilsson, red.: *Nationella identiter i Norden – ett fullbördat projekt?*, Stockholm 1990.